

ACTA HISTRIAE

28, 2020, 3

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE
28, 2020, 3

KOPER 2020

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

UDK/UDC 94(05)

Letnik 28, leto 2020, številka 3

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Stuart Carroll (UK), Angel Casals Martinez (ES), Alessandro Casellato (IT), Flavij Bonin, Dragica Čec, Lovorka Čoralčić (HR), Darko Darovec, Lucien Faggion (FR), Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleš Maver, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Žiga Oman, Jože Pirjavec, Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Luca Rossetto (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Uredniki/Redattori/
Editors:**

Urška Lampe, Gorazd Bajc, Arnela Abdić

**Gostujoči uredniki/
Guest Editors:**

Patrizia Farinelli, Marko Štuhec, Peter Vodopivec

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Urška Lampe (slo.), Gorazd Bajc (it.), Stane Mažgon (slo.), Lucy Schonberger (angl.), Tamara Mikolič Južnič (it.), Patrizia Farinelli (it.)

**Lektorji/Supervisione/
Language Editors:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.), Arnela Abdić (angl.)

**Izdajatelj/Editor/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000
Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18
e-mail: actahistriae@gmail.com; https://zdjp.si/

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Napoleonov spomenik v Ljubljani oziroma spomenik Ilirskim provincam, postavljen leta 1929, delo arhitekta Jožeta Plečnika in kiparja Lojzeta Dolinarja. Detajl, pogled s severa / Monumento dedicato a Napoleone ovvero alle Province Illiriche a Lubiana, eretto nel 1929, opera dell'architetto Jože Plečnik e dello scultore Lojze Dolinar. Dettaglio, vista da nord / Napoleon's Monument in Ljubljana or the Monument to the Illyrian Provinces, Erected in 1929, the Work of Architect Jože Plečnik and Sculptor Lojze Dolinar. Detail, View from the North (Foto: Darko Darovec, 2019).

Redakcija te številke je bila zaključena 30. septembra 2020.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: CLARIVATE ANALYTICS (USA); Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); DOAJ.

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.*

Navedila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.

Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: <https://zdjp.si/it/>.

The submission guidelines and all articles are freely available in color via website [http: https://zdjp.si/en/](https://zdjp.si/en/).

VSEBINA / *INDICE GENERALE* / *CONTENTS*

- Isabella Mattazzi:** Alle radici del mito: figure dell'immaginario e regioni di confine nella trattatistica sui vampiri di matrice illuminista 349
At the Roots of the Myth: Imaginary's Figures and Border Regions in Enlightenment Treatises about Vampires
O izvoru mita: liki iz imaginarija in obmejne regije v traktatih o vampirjih v obdobju razsvetljenstva
- Rudj Gorian:** Note su alcune biblioteche a Gorizia tra Seicento e inizio Ottocento 363
Notes on Some Libraries in Gorizia between the Seventeenth and the Beginning of the Nineteenth Century
Opombe o nekaterih knjižnicah v Gorici med sedemnajstim in začetkom devetnajstega stoletja
- Massimo Scandola:** Une hypothèse sur la bibliothèque de travail d'Armand-Louis-Maurice Séguier, consul français à Trieste (1810–1813) 379
Un'ipotesi sulla biblioteca di lavoro di Armand-Louis-Maurice Séguier, console francese a Trieste (1810–1813)
Hipoteza o delovnem gradivu v knjižnici Armand-Louis-Mauricea Séguiera, francoskega konzula v Trstu (1810–1813)
- Tanja Žigon:** Traduzioni di libri «per il popolo» in sloveno: la leggenda di santa Genoveffa e il suo primo traduttore 397
Slovenian Translations of Folk Books: The Legend of St. Genevieve and its First Translator
Prevodi ljudskih knjig v slovenščino: legenda o sveti Genovefi in njen prvi prevajalec

- Kristina Lazar:** Ruggiero Boscovich e il suo rapporto con diversi ambienti, in particolare quello della penisola balcanica 417
Roger Boscovich and His Relationship with Different Environments, in Particular with the Territory of the Balkans
Ruđer Bošković in njegov odnos do različnih okolij, še posebej do balkanskega polotoka
- Irena Prosenec:** Stiki med Albertom Fortisom in slovanskim svetom ob vzhodnem Jadranu 437
I contatti tra Alberto Fortis e il mondo slavo dell'Adriatico orientale
The Contacts between Alberto Fortis and the Eastern Adriatic Slavs
- Patrizia Farinelli:** La città mineraria di Idria nel 1812 allo sguardo di G. Cattaneo e G. Scopoli (il giovane)..... 459
The Mining Town of Idrija in 1812 as Seen by G. Cattaneo and G. Scopoli (jr.)
Rudarsko mesto Idrija leta 1812 skozi oči G. Cattanea in G. Scopolija (ml.)
- Marko Štuhec:** Un autre regard sur le transfert culturel : les nobles carnioliens en leurs foyers. Première moitié du XVIIIe siècle 477
L'ambiente domestico della nobiltà carniolana nella prima metà del secolo XVIII come uno spazio di transfer culturale
Bivališča kranjskega plemstva v prvi polovici 18. stoletja kot prostor kulturnega transferja
- Antonio Trampus & Michela Messina:** Reti intellettuali e relazioni artistiche tra l'Adriatico e Lubiana: da Casanova e Zinzendorf ai ritrattisti Karl Alexander von Schell e Franz Linder 495
Intellectual Networks and Artistic Relationships between the Adriatic and Ljubljana: From Casanova and Zinzendorf to the Portraitists Karl Alexander von Schell and Franz Linder
Intelektualne povezave in umetniški odnosi med Jadranom in Ljubljano: od Casanove in Zinzendorfa do portretistov Karla Alexandra von Schella in Franza Lindra

STIKI MED ALBERTOM FORTISOM IN SLOVANSKIM SVETOM OB VZHODNEM JADRANU

Irena PROSENC

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

e-mail: irena.prosenc@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava povezave med italijanskim razsvetljencem Albertom Fortisom (1741–1803) in s Slovani poseljenimi območji na vzhodni strani Jadrana, zlasti Kranjsko. Fortis je o svojih znanstvenih odpravah v Kvarner in Dalmacijo poročal v dveh potopisih, ki sta vzbudila zanimanje Evrope za ta območja. Stike je navezal tudi s posamezniki na Kranjskem, zlasti z Balthasarjem Hacquetom, in prek Krasa potoval v Ljubljano. Mreža izmenjav, ki jih je vzpostavil, in navzočnost njegovih knjig v kranjskih knjižnicah pričajo o stikih med razsvetljenimi krogi na Kranjskem in italijansko kulturo tistega časa. Članek na podlagi literature in ohranjenih pisnih virov, predvsem objavljenih Fortisovih besedil, osvetljuje posamezne vidike njegovih potovanj, raziskovanj in stikov z razsvetljenci na Kranjskem.

Ključne besede: Alberto Fortis, Kranjska, Balthasar Hacquet, razsvetljenje, potopisna literatura

I CONTATTI TRA ALBERTO FORTIS E IL MONDO SLAVO DELL'ADRIATICO ORIENTALE

SINTESI

Il contributo prende in esame l'attenzione dell'illuminista Alberto Fortis (1741–1803) per i territori slavi delle sponde orientali dell'Adriatico e in particolar modo per la Carniola. Fortis narrò le sue spedizioni scientifiche nel Quarnaro e in Dalmazia in libri di viaggio che suscitarono un interesse per queste aree su scala europea. Inoltre, strinse contatti con alcuni intellettuali in Carniola, specialmente con il naturalista Balthasar Hacquet, e attraversando il Carso arrivò fino a Lubiana. La rete degli scambi da lui creata e la presenza dei suoi libri nelle biblioteche carniolane dimostrano l'esistenza di contatti fra le cerchie intellettuali in Carniola e la cultura italiana dell'epoca. Basandosi su studi critici e fonti scritte, in particolar modo su testi pubblicati da Fortis, l'articolo mette in luce alcuni aspetti dei suoi viaggi esplorativi e dei contatti che intrattenne con gli illuministi in Carniola.

Parole chiave: Alberto Fortis, Carniola, Balthasar Hacquet, illuminismo, letteratura odepórica

UVOD¹

Italijanski naravoslovec in potopisec Alberto Fortis (1741–1803) se je večkrat podal raziskovat vzhodne obale Jadranskega morja. Mrežo tesnih stikov je spletel zlasti z izobraženimi krogi v Dalmaciji (Giurgevich, 2010b, 17), zanimala pa ga je tudi Kranjska. Danes nekaj izdaj njegovih knjig iz 18. stoletja hrani slovenska Narodna in univerzitetna knjižnica; pri nas so bile objavljene tudi študije o njegovem delu, vendar predvsem v tujih jezikih. V slovenščini so obravnave Fortisa maloštevilne: gre za dva članka Božidarja Jezernika (Jezernik, 1988; 2015), od katerih je bil prvi v prirejeni obliki vključen v njegovo monografijo (Jezernik, 2011), ta pa je prevod angleške študije, ki je bila poprej objavljena v Veliki Britaniji (Jezernik, 2004). V tujih jezikih se je v slovenskem strokovnem tisku s Fortisom ukvarjalo več avtorjev. V hrvaščini je tako izšel članek italijanista Žarka Muljačića (Muljačić, 1975), nato pa še njegov popravek (Muljačić, 1978). V italijanskem jeziku sta na slovenskih tleh izšla zbirka Fortisovih pisem dalmatinskim razsvetljencem, ki jo je uredila Luana Giurgevich (Giurgevich, 2010a), in članek Ricciarde Ricorda z beneške Univerze Ca' Foscari (Ricorda, 2012). V angleškem jeziku je v Sloveniji izšlo več študij: Trevor Shaw se je ukvarjal s Fortisom v okviru raziskav zgodovine speleologije, tudi s soavtoricami (Shaw & Adam, 2001; Shaw, 2008; Shaw & Čuk, 2012),² Darko Darovec (Darovec, 2017) in Angelika Ergaver (Ergaver, 2017) pa omenjata Fortisovo *Potovanje v Dalmacijo* v povezavi z njegovim poročanjem o obredju krvnega maščevanja med prebivalci dalmatinskega zaledja. Pričujoči članek strnjeno obravnava doslej poznane Fortisove stike z intelektualci, ki so delovali na Kranjskem, in jih umešča v širši kontekst mreže razsvetljencev, s katerimi si je Fortis izmenjeval teoretična razmišljanja in empirične izsledke znanstvenih odprav; s tem prispeva k izčrpnější predstavitvi in ovrednotenju Fortisove navzočnosti na Kranjskem slovensko govorečim bralcem.

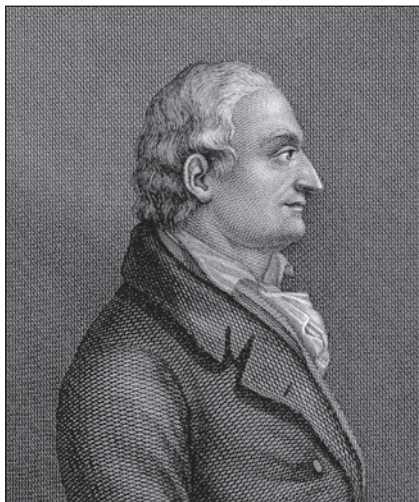
ALBERTO FORTIS IN NJEGOVI ZNANSTVENI INTERESI

Fortis je bil po rodu iz Padove, pozneje pa je živel tudi v Benetkah, Neaplju, Parizu in Bologni. Že kot otrok se je v literarnem salonu svoje matere srečeval s pomembnimi naravoslovcji, ki so delovali v Venetu. V mladostniški dobi je stopil v avguštinski red, sicer bolj iz praktičnih razlogov kot zaradi duhovne poklicnosti. Ker pa so se njegovi znanstveni interesi križali s pričakovanji, da se bo posvetil študiju teologije, se je pozneje oddaljil od reda in naposled tudi izstopil iz njega. Kljub temu je obdržal naziv opat (»abate«), s katerim se je podpisal pod številna dela. Fortis je bil eden najpomembnejših predstavnikov italijanske razsvetljenske

1 Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0239 in bilateralnega projekta BI-AT/20-21-027, ki ju je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

2 Podatki o Fortisu, ki jih navaja slovenska študija o zgodovini kraških jam (Shaw & Čuk, 2015), so povzeti iz angleške monografije iz leta 2012.

kulture. Pisal je za številne časopise, denimo za vplivno revijo *Literarna Evropa* (*Europa letteraria*), ki sta jo izdajala oče in hči Domenico in Elisabetta Caminer,³ in njenega naslednika *Enciklopedični časopis* (*Giornale enciclopedico*). Ukvarjal se je z vrsto ved, značilnih za razsvetljensko dobo: geologijo, mineralogijo, petrologijo, paleontologijo, etnologijo, zgodovino, zbiranjem starin, kmetijstvom, političnimi vprašanji pa tudi književnostjo. V Neaplju je nekaj let delal kot kraljevi svetovalc za mineralogijo in gojil stike s tamkajšnjimi razsvetlenci. Z naravoslovjem se je ukvarjal tudi v Parizu, kjer je deloval več let, zadnji leti življenja pa je v Bologni vodil knjižnico Nacionalnega inštituta (Ciancio, 1997). Bil je član številnih znanstvenih združenj in vzdrževal stike z naravoslovci v Italiji in tujini.

Sl. 1: Fortisov portret, Giuseppe Dala (Wikimedia Commons).

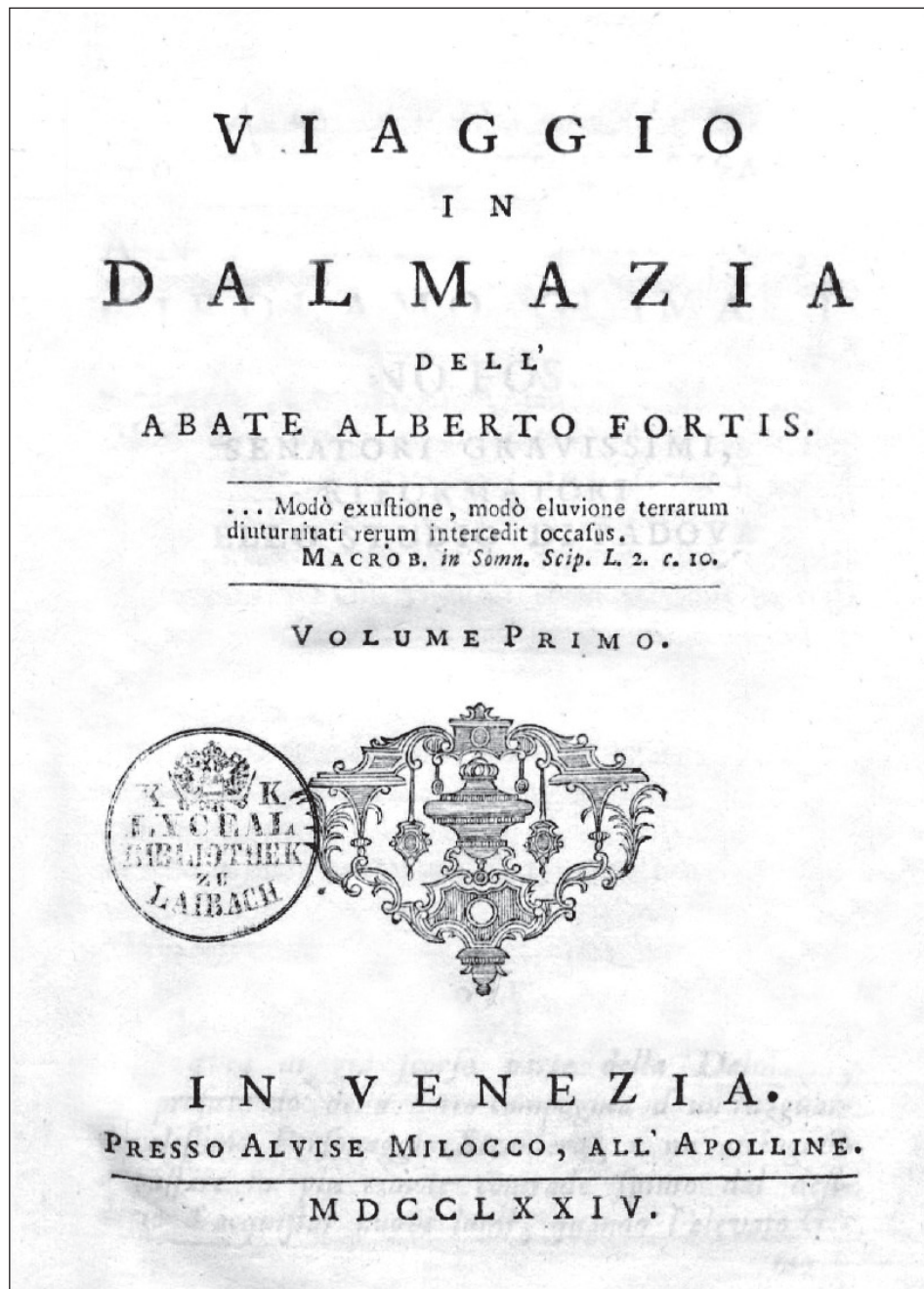
FORTISOVA POTOVANJA PO VZHODNIH JADRANSKIH OBALAH

Fortis je danes poznan predvsem po svojih znanstvenih odpravah v Dalmacijo. Med letoma 1765 in 1791 je neutrudno potoval po območjih ob vzhodnem Jadranu z namenom, da jih »z znanstvenega zornega kota poglobljeno spozna in to znanje preda drugim«⁴ (Ricorda, 2012, 120). V tem obdobju se je v Dalmacijo podal kar enajstkrat ali celo dvanajstkrat, enkrat pa je obiskal Kranjsko; skupno je bil na poti več kot trideset mesecev (Muljačić, 1996, 146; Bratulić, 1984, XIII). Ob odkrivanju slovanskega sveta je popisal svoja opažanja, s katerimi je zaslovel tudi po drugih evropskih deželah. Prvič ga je pot zanesla v te kraje že leta 1765, ko je obiskal Istro (Muljačić, 1996, 19; Bratulić, 1984, VII; Ciancio, 1995, 61). Leta 1770 je raziskal Cres in Lošinj, ki ju je obravnaval kot en otok. Pri tem so ga sprva vodili mineraloški in paleontološki interesi, nato pa se je v njem vzbudilo zanimanje za prebivalce, jezik in književnost pa tudi za gospodarski in politični položaj otokov, ki sta bila v Beneški republiki potisnjena na obrobje (Muljačić, 1996, 29–30). Leto zatem je izdal razpravo *Opažanja o otoku*

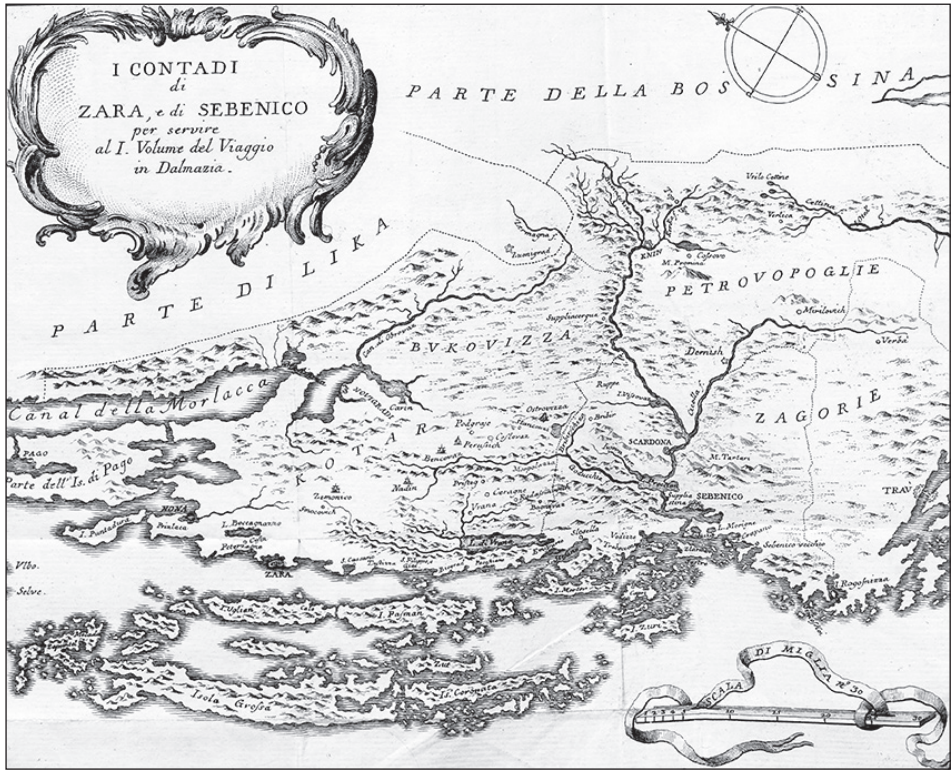
3 Benečana Domenico Caminer (1731–1796) in Elisabetta Caminer Turra (1751–1796) sta izdajala več časopisov, za katere sta tudi pisala; zlasti za *Literarno Evropo* je bilo pomembno prav Fortisovo sodelovanje. Elisabetta, ki so jo občudovali kot izobraženo in omikano žensko, čeprav je bila samoukinja, je poleg tega prevajala francoske avtorje in pisala pesmi (De Michelis, 1974; Unfer Lukoschik, 1997; Sama, 2002).

4 Izvirno besedilo: »acquisire e far acquisire conoscenza approfondita, ispirata a un'ottica scientifica«. Vsi prevodi odlomkov v tujih jezikih so avtoričini.

Sl. 2: Naslovnica Fortisovega Potovanja v Dalmacijo (Digitalna knjižnica Slovenije).

Sl. 3: Območje Zadra in Šibenika, 1. del Potovanja v Dalmacijo (Digitalna knjižnica Slovenije).

Cres in Lošinj (*Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero*, 1771), v kateri obravnava geografske in geološke značilnosti otokov, povzame njuno zgodovino, preuči izvor krajevnih imen, popiše naselja, zapiše svoja opažanja o prebivalcih, rastlinstvu, živalstvu, kmetijstvu, ribolovu in sestavi tal. Omeni tudi Vransko jezero, jame in sosednje otočke ter se pomudi ob najdbah fosilnih ostankov in antičnih napisih.

Med letoma 1771 in 1791 je Fortis večkrat potoval v priobalno in zaledno Dalmacijo. Po prvih dveh potovanjih, ki sta trajali dva in sedem mesecev, je spisal svoje najslavnejše delo *Potovanje v Dalmacijo* (*Viaggio in Dalmazia*, 1774), v katerem obravnava območja okrog Zadra, Šibenika, Trogirja in Splita, dalmatinske otoke in Rab. Uvodoma poudari, da so njegove raziskave znanstvene narave in da ga je vodila »želja, da bi si pridobil še več znanja«⁵ (Fortis, 1774, V), potem ko se je s temi kraji že delno spoznal. Zagovarja večvrednost naravoslovne vede, ki jo »dandanes vsa omikana Evropa [...] priznava kot najmanj polemično in negotovo in zatorej

5 Izvirno besedilo: »desiderio d'acquistar nuovi lumi« (ležeči tisk je v izvirniku).

Sl. 4: Portreti Morlakov: vojvoda Antun Prvan, plemiško dekle iz Kokoričev in dekle iz Gorskega Kotarja, 1. del Potovanja v Dalmacijo (*Digitalna knjižnica Slovenije*).

najneposredneje koristno od vseh ved«⁶ (Fortis, 1774, VIII). Po Fortisovih besedah je njegov namen ta, da natančno razišče ozemlje, popiše pridelke in predlaga, kako bi jih lahko izboljšali, povečali njihovo količino in iz njih izvlekli še več koristi za državo; nova odkritja, do katerih se pred tem naravoslovci še niso dokopali, naj bi tako služila javnemu dobremu (Fortis, 1774, VII). V tem se odraža razsvetljsko razumevanje naravoslovja kot vseobsegajoče in predvsem praktično uporabne vede. Delo je napisano v obliki pisem, naslovljenih na ugledne osebnosti, ki predstavljajo znanstveno in politično okolje, na katero se avtor obrača (Pizzamiglio, 2010, XI). S sklicevanjem na to mrežo pokroviteljev želi Fortis po eni strani vzbuditi zanimanje za Dalmacijo pri beneški vladi, širše pa tudi pri evropskem razsvetljskem bralstvu (Wolff, 2001, 77–78, 84–85). Pisma so tematsko urejena in ne sledijo vrstnemu redu, v katerem je Fortis potoval po teh krajih, zato je delo po svoji zgradbi »bližje razpravi kot potopisnemu modelu«⁷ (Ricorda, 2012, 121).

Fortis se v svojem delu izkaže za radovednega in natančnega opazovalca, ki je pozoren na kar najrazličnejše vidike okolja, ki ga preučuje. Med drugim se zanima za

6 Izvirno besedilo: »da tutta l'Europa colta riconosciuta a' di nostri [...] come la meno disputatrice ed incerta e, per conseguenza, la più direttamente vantaggiosa d'ogn'altra« (ležeči tisk je v izvirniku).

7 Izvirno besedilo: »prossima al trattato, piuttosto che al modello dell'itinerario«.

hrvaški jezik in se celo nauči »za silo ščebetati nekaj besed«⁸ (Fortis, 1774, 7), kot za piše v prvem pismu, naslovljenem na beneškega plemiča Jacopa Morosinija. Ta se je ljubiteljsko ukvarjal z botaniko in mineralogijo, gojil stike z najvidnejšimi beneškimi naravoslovci Fortisove generacije in podpiral njihove raziskave (Ciancio, 1993, 80).⁹ V skladu s svojo enciklopedično naravnostjo so beneški plemiči od odprav, ki so jih financirali, pričakovali široko paleto rezultatov, ki naj bi zajeli geografske opise, podatke o gospodarstvu in prebivalcih, arhivsko gradivo pa tudi konkretne predmete za njihove zbirke; pri tem jih je vodila mešanica utilitarizma, zanimanja za kulturo in političnih načrtov (Ciancio, 1993, 101), kar se odraža tudi v Fortisovem delu.

Fortis na tuje okolje vendarle gleda prek lastne kulture in z vidika razsvetljenske ideologije, ki deli zemljevid Evrope na bolj in manj civilizirane predele na podlagi implicitnega nasprotja med civilizacijo in barbarstvom (Wolff, 2001, 1, 7). V pismu Morosiniju zatrjuje, da je »[z]adrška družba tako omikana, kot bi si le lahko želeli v katerem koli uglednem italijanskem mestu«¹⁰ (Fortis, 1774, 16). V dolgem poglavju z naslovom *De' costumi de' Morlacchi*, posvečenem grofu Johnu Stuartu,¹¹ ki je financiral njegovo odpravo na Cres in Lošinj, obravnava običaje Morlakov, vlaških prebivalcev dalmatinskega zaledja (Fortis, 1774, 43–96). Wolff opozarja na sam naslov poglavja, ki v nasprotju z naslovi preostalih osmih poglavij, ki vsi po vrsti vsebujejo imena geografskih območij, mest, rek ali otokov, ne temelji na geografskem pojmu, temveč na antropološki oznaki (Wolff, 2001, 127, 163).

Fortis prikazuje Morlake kot *les bons sauvages* in jih s tem vpne v beneško imperialistično ideologijo in zamisel o civilizacijskem poslanstvu Beneške republike v Dalmaciji (Wolff, 2001, 361). Že uvodoma ovrže predsodke o »divji, nerazumni rasi, ki ne premore človečnosti in je sposobna vsakršnih hudodelstev«¹² (Fortis, 1774, 43), ki so bili v njegovem času že dodobra ukoreninjeni (Wolff,

8 Izvirno besedilo: »cinguettare alla meglio qualche parola«.

9 O Morosiniju piše tudi švedski mineralog Johann Jakob Ferber v pismih s poti prek Kranjske proti Italiji, naslovljenih na nemškega mineraloga in geologa Ignaza von Borna (Ferber, 1773, 30). Slednji je deloval v Pragi in na Dunaju (Gugitz, 1955) in je bil v stikih tudi s Fortisom in Hacquetom. Ferber omenja Morosinija v četrtem pismu, datiranem 2. 11. 1771, v katerem poroča o svojem obisku Benetk; v istem pismu omeni tudi Fortisa (Ferber, 1773, 28–29), s katerim sta si dopisovala o geoloških vprašanjih. Fortis pa je na Ferberja naslovil prvo pismo drugega dela *Potovanja v Dalmacijo*. Vse to priča o prepleteni mreži stikov med naravoslovci, pri katerih je bil dejavno udeležen tudi Fortis.

10 Izvirno besedilo: »La società di Zara è tanto colta quanto si può desiderarla in qualunque ragguardevole città d'Italia«.

11 Škotski politik John Stuart (1713–1792), tretji grof Bute in v letih 1762–1763 britanski ministrski predsednik, je bil podpornik znanosti, umetnosti in književnosti. Ukvarjal se je z naravoslovjem, zlasti botaniko (med drugim je prispeval k razvoju kraljevih botaničnih vrtov v Kewu) in mineralogijo pa tudi zbiranjem antikvitet (Schweizer, 2004; Lovat-Fraser, 1912). Fortis mu je kot pokrovitelju odprave seveda posvetil svoja *Opažanja o otoku Cres in Lošinj*. Zanimivo je, da v angleški izdaji, ki obsega prevod obeh potopisov, Stuartu niso posvečena le *Opažanja*, temveč tudi *Potovanje v Dalmacijo*. Posvetovalno pismo iz italijanskega izvirnika *Opažanj* je tu namreč objavljeno na začetku knjige in se tako nanaša na obe deli. V angleškem prevodu se zamenjata tudi naslovnika prvega pisma, ki je namesto na Morosinija naslovljeno na Stuarda – najbrž v znak tega, da je slednjemu posvečeno celotno delo –, in pisma o Morlakih, ki je namesto na Stuarda naslovljeno na Morosinija (Fortis, 1778d, iii–iv).

12 Izvirno besedilo: »una razza d'uomini feroce, irragionevole, priva d'umanità, capace d'ogni misfatto«.

2001, 133). Izhajajoč iz lastnih dognanj pove, da so ga Morlaki lepo sprejeli in dobro ravnali z njim, in jih v nadaljevanju opiše kot iskrene, zaupljive, poštene, gostoljubne, bistre, podjetne, stanovitne pa tudi vraževerne ljudi, med katerimi sta še ohranjeni »[n]edolžnost in naravna svoboda«¹³ (Fortis, 1774, 67). Od načela nepristranskega in natančnega opazovanja, ki ga izpostavi na začetku poglavja, nemara odstopa prav pri prikazovanju Morlakov kot dobrih divjakov (Jezernik, 2011, 68). Ravno ta vidik pa je v desetletjih, ki so sledila, v luči novih predromantičnih teženj odločilno prispeval k izjemnemu uspehu Fortisovega potopisa (Pizzamiglio, 2010, XIII).

Potovanje v Dalmacijo je kot znanstveni potopis značilen izraz dobe, v kateri so cenili odkrivanje in opisovanje neznanih dežel. Kmalu so ga prevedli v poglavitne evropske jezike: v Bernu so že leta 1776 izdali nemški in dve leti pozneje še francoski prevod, v angleški izdaji pa je leta 1778 hkrati s potopisom izšel tudi prevod *Opažanj o otoku Cres in Lošinj*. Prevodi so v Evropi spodbudili zanimanje za periferne kulture na Balkanu, še zlasti za Morlake (Ciancio, 1997), ki so tako iz malo poznanega ljudstva prerasli v evropsko intelektualno senzacijo (Wolff, 2001, 13). Fortis je s svojima potopisoma, v katerih se združujejo politični, naravoslovni, ekonomski in antropološki vidiki, v Dalmaciji vzpostavil kulturno korelacijo med imperialističnimi težnjami Beneške republike in filozofskimi interesi razsvetljenske Evrope (Wolff, 2001, 78, 85).

FORTIS NA KRANJSKEM

Na Kranjskem so Fortisove knjige našle pot v obsežno knjižnico barona Zoisa, v kateri so bila zbrana dela s področja naravoslovja, zgodovine, jezikoslovja, slavistike pa tudi številni potopisi. Italijanska izdaja *Potovanja v Dalmacijo* je zavedena v knjižničnem katalogu iz začetka osemdesetih let 18. stoletja (ARS, SI AS 1052), medtem ko cenilni katalog iz leta 1821 (NUK, Ms. 667) navaja njegov francoski prevod (Fortis, 1778c), *Opažanja o otokih Cres in Lošinj* ter dve geografski razpravi (Fortis, 1778b; 1788) Ta dela danes hrani Narodna in univerzitetna knjižnica, razen italijanskega izvirnika *Potovanja v Dalmacijo*. Izvod slednjega sicer najdemo v Narodni in univerzitetni knjižnici, vendar najverjetneje izvira iz knjižnice Kranjske kmetijske družbe, kjer je zaveden v katalogu iz leta 1781 (NUK, CL), od koder podobno kot Zoisove knjige preide v last licejske knjižnice, predhodnice NUK-a, medtem ko se za Zoisovo italijansko izdajo *Potovanja* izgubi vsaka sled (Prosenec, 2019). Sklepamo lahko, da so bila Fortisova dela v kranjskih knjižnicah vsaj delno na voljo izobražencem tistega časa.

Fortis je leta 1777 potoval na Kranjsko, kamor so ga pritegnili predvsem kraški pojavi (Muljačić, 1975, 101–108; 1978, 259–260; 1996, 114). Med 20. februarjem in 22. marcem se je od Trsta podal prek Krasa do Ljubljane, o čemer poroča v *Oriktografskem pismu* (*Lettera orittografica*, 1778), ki ga je objavil v reviji *Izbrani*

13 Izvirno besedilo: »[I]’innocenza e la libertà naturale«.

spisi o znanostih in umetnostih (Opuscoli scelti sulle scienze e sulle arti). Ta je pod uredniško taktirko polihistorja Carla Amoretija¹⁴ izhajala od leta 1775 do 1807 pod tremi različnimi naslovi. Kot pojasni urednik v prvi številki tretje serije, so v reviji zbirali, prevajali in povzemali pomembne znanstvene objave in tako »prispevali k širjenju človeškega znanja in obveščanju o koristnih odkritjih«¹⁵ (Amoretti, 1804, 3–4). Fortisovo pismo je naslovljeno na Giovan Girolama Carlia,¹⁶ tajnika Kraljeve akademije znanosti, književnosti in umetnosti v Mantovi, prednice današnje Nacionalne Vergilove akademije. V prvi polovici besedila avtor obravnava kamninsko zgradbo tržaškega zaledja in Krasa, nato pa poroča o obisku jame Vilenica, ki jo imenuje Cornial (kar je stara oblika italijanskega imena Corgnale, ki se uporablja tako za jamo kot za bližnje naselje Lokev). Fortis je Vilenico obiskal v družbi mineraloga Franza Dembscherja oz. Františka Dembsherja. Ta je od leta 1772 poučeval praktične vidike podzemne geometrije na rudarski akademiji v Banski Štiavnici oz. Bergakademie Schemnitz (Morel, 2015, 513–514), leta 1778 pa je začel delati kot nadzornik v piritovih rudnikih v severnoitalijanskem Agordu (Corniani degli Algarotti, 1823, 50–51).¹⁷ Bil je avtor razprave *O pravilni razdelitvi mineralnih teles (Della legittima distribuzione de' corpi minerali, 1777)*, ki jo je v svoji knjižnici imel tudi Zois in je zavedena v katalogu iz leta 1821. Dembscherjeva razprava je naslovljena na britanskega diplomata Johna Strangea,¹⁸ ki je dolga leta finančno podpiral Fortisove odprave. Fortisa in njegovega pokrovitelja sta družila duh empiričnega opazovanja in zanimanje za različna področja naravoslovja in družboslovja, v katerem se je odražala značilna razsvetljenska intelektualna radovednost (Wolff, 2001, 113). Strangeu je posvečeno drugo pismo drugega dela *Potovanja v Dalmacijo*.

Fortisovo poročilo je prvi objavljeni opis Vilenice (Shaw, 2008, 81). Avtor ga uvede s toposom skromnosti, v katerega vplete pripombo o lepoti te podzemne jame:

Ne slepim se, da jo bom znal zadovoljivo opisati, in z gotovostjo vem, da moj približni in nepopolni opis ne bo pričaral niti tisočinke čudovitega podzemnega

14 Carlo Amoretti (1741–1816) se je ukvarjal z naravoslovjem, ekonomijo, kmetijstvom pa tudi družboslovjem in teologijo (De Felice, 1961; Arena, 2016).

15 Izvirno besedilo: »cooperare allo estendimento delle umane cognizioni e delle utili scoperte«.

16 Giovan Girolamo Carli (1719–1786), teolog in profesor retorike, je bil tajnik akademije od leta 1774 pa do svoje smrti (De Angelis, 1838; Mutini, 1977).

17 Dembscher je Fortisa spremljal tudi pri preučevanju fosilov severno od vasi Roncà v okolici Verone, kamor je Fortis vodil številne kolege naravoslovce (Fortis, 1778b, V). Poleg tega ga Fortis omeni v drugem od šestih *Geografsko-fizikalnih pism o Kalabriji in Apuliji*, v katerem kritizira slabo poznavanje mineralogije v Italiji in pohvali Dembscherjeve dosežke v rudnikih v Agordu, ki so pred njegovo zaposlitvijo tam propadali (Fortis, 1784, 24). Dembscher je imel stike tudi s Hacquetom, ki ga v *Fizikalno-političnem potovanju* opiše kot svojega prijatelja in omeni, da ga je srečal v Agordu (Hacquet, 1785, 126).

18 John Strange (1732–1799) je bil med letoma 1773 in 1788 britanski ambasador v Benetkah. Ukvarjal se je z mineralogijo, arheologijo in geologijo, zbiral antikvitete in umetniška dela in finančno podpiral znanstvene raziskave, saj mu je njegova funkcija spričo takratne politične marginalnosti Beneške republike za to dopuščala dovolj časa. Objavljal je zlasti geološke razprave in bil član več italijanskih akademij znanosti (Ciancio, 1995, 42–48, 131). Fortisa je spoznal že leta 1771.

prizora, v katerem sem užival v družbi svojega odličnega in učenega prijatelja, gospoda Dembscherja¹⁹ (Fortis, 1778a, 259).

Vilenica je bila vse do leta 1780 le poldrugi kilometer oddaljena od glavne ceste med Trstom in Dunajem, ki je peljala skozi Bazovico in Lokev, zato so jo redno obiskovali že v 17. stoletju (Shaw, 2008, 50). Njeno dostopnost omeni tudi Fortis, nato pa jo poln občudovanja opiše in na koncu pove, kako sta z Dembscherjem vrezala svoji imeni v neki kapniški steber:

Pomagali smo si z lestvijo, po kateri smo se po strmini majhnega okroglega udora spustili do vhoda v jamo, vendar bi se dalo sestopiti tudi brez nje. V jamo se zlahka vstopi, saj je njeno preddverje na široko odprto in zadosti svetlo, da se brez bakel razločita prva velika stebra, ki podpirata drzno pneči se podzemni obok [...]. Ko smo se spuščali globlje v prostrano podzemlje, je prizor postajal čedalje zanimivejši. [...] Že same tvorbe, ki se na slehernem koraku razlikujejo po videzu in razporejenosti, so naju zaposlovale dobršen del poti navzdol, vse dokler nismo prispeli do kraja, kjer se je treba ponovno povzpeti čez nekakšen rob, ki deli veliko jamo na dvoje; Lokavci, ki so navajeni voditi radovedneže po teh temačnih krajih, so tam zgradili dokaj pripravno stopnišče iz odkruškov. Ko sva se z vrha tega stopnišča ozrla nazaj, sva bila deležna najlepšega podzemnega razgleda, kar sva jih kdaj videla [...]. Z že omenjenega roba se dviguje steber, ki ni prav debel, a ima v premeru vendarle kakšen poldrugi čevelj in se stika z obokom; nanj sva s konico kladiva zapisala svoji imeni, ki bosta morda čez kakšno stoletje označevali, za koliko je zrasel stalaktit, saj sva ju globoko vrezala²⁰ (Fortis, 1778a, 259–260).

Kot pojasnjuje Shaw, je bilo tovrstno vedenje, ki bi ga danes kajpak imeli za vandalizem, v tistem času precej običajno, saj so se obiskovalci podzemnega sveta

19 Izvirno besedilo: »Io non mi lusingo di descriverla in modo che mi contenti, e so di certo poi che la mia descrizione sbozzata e mutila sarà mille volte inferiore alla magnificenza dello spettacolo sotterraneo di cui ho goduto in compagnia del mio ottimo e dotto amico sig. DEMBSCHER«.

20 Izvirno besedilo: »Noi ci servimmo d'una scala onde calarci giù pella balza d'un picciolo sprofondamento circolare sino alla bocca della caverna, ma s'avrebbe potuto anche scendervi senza quello. L'ingresso è comodissimo, vastamente aperto il vestibolo, e chiaro abbastanza per distinguervi senza l'aiuto di fiaccole le due prime gran colonne, che sostengono l'arditissima volta del sotterraneo [...]. A misura che c'innoltrammo calando verso la più interna parte del vasto sotterraneo, lo spettacolo divenne più interessante. [...] Gli oggetti medesimi, che variano nella configurazione e disposizione ad ogni passo, ci occuparono per buon tratto di cammino discendente sino a tanto che giunsimmo ad un luogo, dove si risalisce per sormontare una spezie d'argine che divide la gran caverna in due parti; gli uomini di Cornial, avvezzi a condurre i curiosi per que' luoghi bui, v'hanno fatto una bastevolmente comoda scala di rottami. Dal capo di quella scala voltandoci addietro godemmo del più bel punto di prospettiva sotterranea che avessimo mai veduto [...]. L'argine summenzionato serve di base a una colonna non molto grossa, ma che avrà però un piede e mezzo di diametro la quale va a congiungersi colla volta; su di questa a punta di martello scrivemmo i nomi nostri, che serviranno forse a segnare gl'incrementi della stalattite di qui a qualche secolo, essendo profondamente incisi«.

pogosto podpisovali na stene jam, lomili stalaktite in nosili domov primerke človeške ribice (Shaw, 2008, 28). Tudi Zois, ki je to dvoživko zavzeto preučeval, je imel v svojem kabinetu vedno vsaj kakšen živ primerek in jih je razpošiljal tudi drugim naravoslovcem (Valenčič et al., 1991).

Fortis sklene opis Vilenice z mnenjem, da se z njo ne more primerjati nobena od jam, ki jih je obiskal. Z Dembscherjem sta se nato napotila proti Razdrtemu (Prewoldu) in Postojni, za katero Fortis uporablja varianto poimenovanja Adlesberg. Opiše jo kot »veliko vas, nad katero se je v starih časih dvigovala utrdba Postrina«²¹ (Fortis, 1778a, 261), od katere so ostale le ruševine, in omeni, da so v bližini številne velike podzemne jame, od katerih je eno (Postojnsko jamo) opisal že njegov prijatelj Ferber v pismih Ignazu von Bornu.²² Fortis in Dembscher sta jo nameravala obiskati, vendar jima je načrte prekrizala previsoka gladina podzemnih voda. Ustavila pa sta se na Planini, ki jo Fortis opiše kot »vasico ob vznožju hribov, ki obdajajo majhno ravnino; ta je bila takrat poplavljen in iz podatkov, ki sem jih dobil na kraju samem, sem razbral, da ima natanko takšne značilnosti kot Cerkniško jezero«²³ (Fortis, 1778a, 261). Cerkniškega jezera Fortis po vsej verjetnosti ni obiskal, čeprav ga opiše in pove, da je zaslovelo zahvaljujoč Valvasorju, Fabriciusu in drugim avtorjem,²⁴ na katere se pri svojem opisu bržkone opre tudi sam:

Ko se tali sneg, priteče voda neke velike podzemne reke iz številnih jam, ki so se postopoma izdolble v marmornatih plasteh, in v zelo kratkem času prekrije ozemlje v dolžini približno dvanajstih milj, s seboj pa prinese velikanske rečne ribe. Ko se približuje poletje, ta obilica vode skupaj s še dosti večjo količino vode, ki v tistih krajih napolnjuje prostorne podzemne jame, upada, odteka in se skrije v taiste požiralnike, ki so jo bili izbruhal²⁵ (Fortis, 1778a, 262).

21 Izvirno besedilo: »grosso villaggio anticamente dominato da una rocca detta Postrina«.

22 Fortis ima v mislih že omenjena Ferberjeva pisma Bornu o potovanju prek Kranjske proti Italiji. Ferber v prvem pismu z dne 25. 9. 1771 na kratko, v zgolj dveh povedih opiše Postojnsko jamo (Ferber, 1773, 13). Iz njegovega pisanja ni razvidno, ali je jamo tudi obiskal; Shaw meni, da je ni (Shaw, 2008, 80).

23 Izvirno besedilo: »picciolo paese situato appiè di colline che fanno corona tutto d'intorno ad una pianuretta; questa era allora inondata, e dalle informazioni prese sopra luogo rilevai che possiede precisamente i medesimi privilegi che il lago di Cxirknix«.

24 Fortis poleg Valvasorjeve *Slave vojvodine Kranjske* omeni delo *Hydrotheologie* nemškega polihistorja Johanna Alberta Fabriciusa iz leta 1734, ki ga navaja z latinskim naslovom *Theologia aquae*. Fabricius v svoji razpravi, v kateri poskuša uskladiti izsledke naravoslovnih raziskav s teološko doktrino, posveti Cerknškemu jezeru enainvajseto poglavje, Wunderbahre Czirknitzer-See in Crain (Fabricius, 1734, 154–156). Fortis omeni Cerknško jezero tudi v *Opažanjih o otoku Cres in Lošinj*, kjer pripomni, da je Fabricius svoj opis prepisal iz Valvasorjevega dela, ki pa je v Italiji malo poznano (Fortis, 1771, 81–82).

25 Izvirno besedilo: »Al tempo dello squagliamento delle nevi le acque d'un qualche gran fiume sotterraneo escono colà fuori da parecchie caverne, che si sono scavate a poco a poco nel vivo degli strati marmorei, e coprono in brevissimo tempo un tratto di paese lungo intorno a dodici miglia, portando seco pesci fluviatili d'enorme grandezza. All'avvicinarsi della state questa gran quantità d'acqua, e la di gran lunga maggiore che ingombra le vaste cavità sotterranee di quelle contrade, va scemando, e s'incanalata nascondendosi giù pelle voragini medesime dalle quali era stata vomitata.«

V nadaljevanju razmišlja o izvedljivosti rečne plovbe po sledih Argonavtov od izliva Donave do jadranskih obal in pripomi, da »najbolj omikani Kranjci verjamejo, da so, kot poroča Plinij, Argonavti prišli po Donavi do Save in nato pluli po reki, ki teče skozi Ljubljano, antično Emono, do njenega izvira, ki leži med tem mestom in gorami, nedaleč od Vrhnike«²⁶ (Fortis, 1778a, 264).

FORTIS IN HACQUET, NARAVOSLOVNA KLATIVITEZA

V Ljubljani je Fortis obiskal Balthasarja Hacqueta, pri katerem je morda tudi bival (Muljačić, 1996, 114). O srečanju poroča v zadnjem delu *Oriktografskega pisma*, kjer omeni tudi Kranjsko kmetijsko družbo, katere član je bil Hacquet:

V uteho mi je bilo, da sem lahko v Ljubljani objel odličnega gospoda Hacqueta, ki je član mnogih slavni akademij, profesor anatomije in tajnik te delavne družbe. O mestu si nisem ustvaril nikakršnega vtisa, saj sem bil tako zadovoljen s poučnim pogovorom z njim ter z družbo njegovih knjig in mineralne zbirke, da skorajda nisem pomolil nosu iz hiše, vse dokler ni napočil trenutek, da se spet povzpnem na koleselj, ki me je pripeljal tja»²⁷ (Muljačić, 1996, 264).

V isti številki *Izbranih spisov o znanostih in umetnostih* je objavljeno tudi Hacquetovo *Potopisno pismo (Lettera odeporica)*, naslovljeno na Ignaza von Borna. Ta mu ga je poprej že objavil v nemščini v praškem glasilu *Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen* (Hacquet, 1776). V njem pripoveduje, kako je z Gabrielom Gruberjem plul po Savi od Ljubljane pa vse do njenega izliva v Donavo pri Zemunu. Sestavek spremlja opomba: »To pismo nam je posredoval g. opat Fortis in je bilo prevedeno v avtorjevi navzočnosti«²⁸ (Hacquet, 1778a, 27); možno je, da ga je Fortis prevedel prav med svojim bivanjem v Ljubljani (Muljačić, 1975, 104). Hacquet je poznal Fortisovo *Potovanje v Dalmacijo*, saj ga omenja v *Potopisnem pismu* (Hacquet, 1778a, 13, 25) pa tudi v *Kranjski oriktografiji (Oryctographia Carniolica, 1778b–1789)*, v kateri povzema rezultate svojih geoloških, mineraloških in morfoloških raziskav kranjskega ozemlja. V slednji ga, denimo, omeni ob opisu kamninskih plasti, ki jih je opazoval v Dolini Triglavskih jezer (Hacquet, 1778b, 15) in ki jih primerja s Fortisovo ilustracijo plasti na gričih nad vasjo Ostrovica v šibeniškem zaledju (Fortis, 1774, 38–39).

26 Izvirno besedilo: »i Carniolini più colti credono che gli Argonauti siano venuti, secondo PLINIO, dal Danubio nel Savo, indi nel fiume di Lubiana, l'*Haemona* antica, sino alle di lui sorgenti, che trovansi appunto fra essa città e le montagne, non lunge da Uber-Laybach«.

27 Izvirno besedilo: »A Lubiana io ebbi la consolazione di abbracciare il valoroso sig. Hacquet membro di molte celebri accademie, professore d'anatomia, e segretario di quell'operosa Società. Della città non ho portato meco nessuna idea, perchè contento dell'istruttiva conversazione di lui, della compagnia de' libri, e della collezione di miniere, ch'egli possiede, io non uscii quasi punto di casa prima del momento di rimontare nel calesse che colà mi aveva condotto«.

28 Izvirno besedilo: »Questa lettera ci è stata comunicata dal sig. ab. Fortis tradotta sotto agli occhi dell'autore«.

Sl. 5: Naslovnica Hacquetove Kranjske oriktografije (Digitalna knjižnica Slovenije).

Hacquet je bil tako kot Fortis neutruden popotnik. V obdobju tridesetih let je bil vsako leto po nekaj mesecev na poti; med svojim bivanjem na Kranjskem je obiskal številne dežele in raziskoval slovenske Alpe. Podobno kot Fortis je bil član uglednih znanstvenih društev in cenjen v evropskih znanstvenih krogih (Hacquet, brez letnice; Brecelj, 2013; Pintar, 2013). Oba sta znanstveno potovanje razumela kot iztočnico za popisovanje tega, kar sta opazovala in o čemer sta se sama prepričala. Tako Fortis v poglavju o Morlakih zatrjuje, da je »o njihovih nagnjenjih in običajih zapisal to, kar je videl na lastne oči«²⁹ (Fortis, 1774, 44), medtem ko naj bi Hacquet v *Oriktografiji* poročal o tem, »kar se je videlo in izkusilo« (Hacquet, 1778b, II), v *Potopisnem pismu* pa o tem, kar je »videl in opazil med svojim [...] popotovanjem«³⁰ (Hacquet, 1778a, 5). Naravoslovca družita zanimanje za kraške pojave, saj podobno kot Fortis tudi Hacquet v *Oriktografiji* obravnava Cerkniško jezero in kraške jame. Kar zadeva Vilenico, jo v prvem delu razprave omenja kot najlepšo jamo (Hacquet, 1778b, 67), v četrtem pa jo opiše (Hacquet, 1789, 40–41).

Izpričano je, da sta se Fortis in Hacquet razen v Ljubljani po naključju srečala tudi v švicarskih Alpah septembra 1781 (Muljačić, 1975, 101–102). Fortis je takrat spremljal sina svojih dubrovniških prijateljev Toma Basiljevića-Basseglija³¹ v Bern. Med Poschivom in Churrom v kantonu Graubünden sta na prelazu Crap Alv naletela na Hacqueta. Fortis o tem piše Tomovi sestri Tereziji Basiljević Gučetić-Gozze³² v pismu z dne 18. septembra istega leta:

najbolj nepričakovano srečanje naju je doletelo včeraj, in to na vrhu gore Crap Alv. Zadrževala sva se med zrušenimi skalami v ozki dolini, ki deli goro na dvoje, in se o njih pogovarjala, tedaj pa sva zagledala moškega, ki je s kladivom v roki lomil drobce tam ležečih granitnih skal. Hodil je peš, sledila pa sta mu kljuse in kmet. »To je gotovo kakšen naravoslovec!« sem rekel gospodu Tomu. »Ga poznate?« mi je odvrnil on, jaz pa: »Najbrž bi ga moral poznati.« Medtem sva prispela do njega, tako da je slišal moje besede in odgovoril, a naju pri tem komajda pogledal v obraz: »Cela n'est pas possible. Je suis un Français, qui habite en

29 Izvirno besedilo: »scrivendo ciò, che personalmente delle sue inclinazioni, e costumi ò veduto«.

30 Izvirno besedilo: »quanto io ho veduto e osservato nel mio [...] viaggio«.

31 Erudit Tomo Basiljević oz. Tommaso Bassegli (1756–1806) je izviral iz stare dubrovniške plemiške rodbine. Bil je nečak pisatelja in diplomata Miha Sorga-Sorkočevića in član senata Dubrovniške republike. V Bernu, kamor ga je pospremil Fortis, je študiral pravo do leta 1783, vendar študija ni dokončal; bolj se je zanimal za naravoslovje. Gojil je stike z evropskimi naravoslovci in se poročil s hčerko Ignaza von Borna, ki pa ga je pozneje zapustila (Foretić, 1983; Maixner, 1952, 59–60; Stojan, 2016, 249–253). Fortis mu je posvetil *Geografsko-fizikalna pisma o Kalabriji in Apuliji* (1784), ki so bila po posredovanju Borna in Basiljevića I. 1788 prevedena v nemščino. Kot smo že omenili, je izvod nemškega prevoda imel v svoji knjižnici tudi Zois in je zaveden v katalogu iz leta 1821 (NUK, Ms. 667).

32 Terezija Basiljević-Gučetić oz. Teresa Bassegli-Gozze (1759–1804), ki so jo klicali Deša oz. Descia, je bila izobrazena ženska, ki si je intenzivno dopisovala s Fortisom (Radauš, 1983; Giurgevich, 2010b, 26–27; Muljačić, 1952, 75).

Carniole.« – Tant mieux!³³ *sem vzkliknil jaz, razjahal in ga tesno objel ... Bil je profesor Hacquet iz Ljubljane, neutrudni opazovalec in moj veliki prijatelj. Ker je bil prepričan, da sem v Dubrovniku, me je le s težavo prepoznal, pa tudi jaz ga od daleč nisem spoznal, saj sem mislil, da je v Ljubljani. Kot vidite, so naravoslovci klativitezi našega časa. Potem ko sva se na tistem puščobnem kraju nekaj časa družno veselila srečanja, kot se je pač spodobilo po petih letih, odkar se nisva videla, sva nadaljevala vsak svojo pot, on proti Tirolski, jaz pa proti Švici; kdo ve, v kateri jami, v katerem gozdu, v katerem prepadu se bova spet srečala!*³⁴ (Giurgevich, 2010a, 253).

Hacquet o istem dogodku pripoveduje v *Fizikalno-političnem potovanju* (*Physikalisch-Politische Reise*, 1785, 74–77), vendar pri tem poudari predvsem naravoslovne vidike. Srečanja se najbolj razveseli zato, ker mu ponudi priložnost, da Fortisu na mestu samem dokaže svoj prav glede izvora kamnin v alpskem visokogorju, o katerem se prej v pismih nikakor nista mogla zediniti:

ko sem se ravno spet lotil lomljenja kamnin, sta mimo prišla popotnika s konji, ki sta se prav tako podajala čez to gorovje proti Zürichu; za nekaj trenutkov sta postala in govorila med seboj. Ker sem bil v tej pustoti z vodičem sam, nisem mogel vedeti, kakšne namene imata. Naposled me je eden od njiju le nagovoril, rekoč: »Gotovo ste poznavalec kamnin,« in me vprašal, iz katere dežele sem; ko sem mu to povedal, pa mi je zagotovil, da me pozna. Da bi svojo trditev še podkrepil, me je poklical po imenu, me objel in mi obenem poočital, da ga nič več ne poznam, čeprav me je vendar pred nekaj leti obiskal v mojem bivališču v Ljubljani in si z njim že dolgo časa dopisujem. Za hip sem pobrskal po spominu in nato uganil, da je to gospod opat Fortis, ki ga tu sicer ne bi nikoli pričakoval. Zlahka si predstavljate, kako poln presenečenja je bil za naju oba trenutek, ko sva se tako nepričakovano srečala; še bolj pa sva bila zadovoljna, da sva naletela drug na drugega ravno na kraju, kjer sva lahko razsodila glede najinih razhajajočih se

33 »Saj ni mogoče. Sem Francoz, ki živi na Kranjskem. – Še toliko bolje!«.

34 Izvirno besedilo: »il più inaspettato incontro lo abbiamo fatto jeri, precisamente su la cima della Montagna Crapalf. Noi ci trattenevamo fra le rovine di quell'angusto Vallone, che la divide, facendovi sopra le opportune riflessioni, quando vidimo comparire un uomo che andava col martello alla mano rompendo scheggie dai massi di granito che ingombrano quel luogo. Egli era a piedi, con un cavalluccio dietro, e un villano. Ecco certamente un Naturalista! io dissi al Sr Tomo. Ed egli: Lo conoscete? Ed io: dovrei conoscerlo probabilmente. Intanto eravamo giunti a lui, cosicchè udi le mie parole, e rispose quasi senza guardarci in faccia: *Cela n'est pas possible. Je suis un Français, qui habite en Carniole.* – *Tant mieux!* esclamai io, scendendo da cavallo, e abbracciandolo strettamente... Egli era il Professore Hacquet, di Lubiana, osservatore infaticabile, e mio grandissimo Amico. Persuaso ch'io mi trovassi a Ragusa, egli durò fatica a riconoscermi; ed io, credendolo a Lubiana, non l'avea ravvisato di lontano. I Naturalisti, com'Ella vede, sono i Cavalieri erranti dell'età nostra. Fattoci un po' di festa reciprocamente in quel deserto luogo, come conveniva dopo cinque anni, che non c'eravamo veduti, proseguimmo la nostra via, egli verso il Tirolo, io verso gli Svizzeri; chi sa in qual grotta, in qual selva, in qual dirupo c'incontreremo un'altra volta!«.

Pismo v le nekoliko drugačni grafični podobi objavlja tudi Muljačić (1952, 105–107).

*mnenj o apnenčastem gorovju, o katerem sva se že dolgo časa prepirala v pismih*³⁵ (Hacquet, 1785, 74–75).

Hacquet se nato posveti zagovarjanju teze, da je apnenec v visokogorju prav tako primarna kamnina kot granit, kar utemeljuje s tem, da sam tam ni opazil okamnelih ostankov. Fortis se v pismih ni strinjal z njim, temveč mu je dopovedoval, da petrifikacije gotovo obstajajo in da jih je nemara le prezrl. Hacqueta pri tem očitno še najbolj moti to, da je Fortis vztrajal pri svojem mnenju ne glede na empirične izsledke, ki mu jih je predložil, ko mu je poročal, da obstajajo cele verige apnenčastih gorovij, v katerih ni opazna niti najmanjša okamnina. Zato mu je želel ob njunem srečanju v švicarskih Alpah na kraju samem dokazati, da tam ni petrifikacij. Fortis mu je pritrdil, da je v gorovju, ki sta ga prečkala, apnenec prav tako primaren kot granit, vendar pa je predvideval, da bi bilo okamnine moč najti v globljih plasteh. Njuna razhajanja so vpeta v diskusije o nastanku kamnin, ki so se raznahnile v drugi polovici 18. stoletja okoli dveh temeljnih paradigem: neptunizma, po katerem so vse kamnine nastale v morju, ki je nekoč prekrivalo Zemljo in iz katerega je ta nastala, in plutonizma, ki je zagovarjal vulkanski izvor kamnin. Hacquet je s svojo tezo o obstoju masivnega prvotnega apnenca magmatskega izvora v visokogorju nasprotoval zamisli o popolnem prekritju površja z vodo in menil, da te pravi fizik ne more zagovarjati (Hacquet, 1785, 75–76). Po drugi strani pa ne gre poenostavljati Fortisovih geoloških tez. Kot opozarja Ciancio, je bilo Fortisovo razumevanje delovanja različnih procesov na kamnine kompleksno, saj se je zavedal, da jih ni moč zvesti na enoten mehanizem (Ciancio, 1995, 148). Fortis in drugi beneški geologi 18. stoletja, ki jih zgodovina običajno označuje za vulkaniste, so z upoštevanjem kompleksnih dejavnikov pri nastajanju in oblikovanju kamnin pravzaprav že napovedali današnje pojmovanje kamninskega kroga, seveda v mejah možnosti, ki so jih imeli pri svojih raziskavah (Ciancio, 1995, 162).

Hacquet v *Fizikalno-političnem potovanju* izrazi zadovoljstvo, ker je Fortisu uspel dokazati svojo tezo, in sklene poročilo o nepričakovanem srečanju:

Po zgoraj navedenem kratkem pogovoru sva se nadvse dobrovoljno razšla kot prava prijatelja naravoslovja, ki z gorečo željo stremita k temu, da bi se naučila še več, in se hrepeneče nadejata novega raziskovanja.

35 Izvirno besedilo: »als ich mich eben mit Machung frischer Brüche an den Felsen beschäftigte, kamen zwey Reisende mit Pferden, welche gleichfalls im Begriff waren, über dieses Gebirge zu setzen, um nach Zürich zu gehen; sie hielten einige Augenblicke an, mit Unterredung unter sich. Da ich hier in dieser Einöde mit meinem Führer allein war, so konnte ich nicht wissen, was sie für Absichten hatten. Endlich gieng einer auf mich los mit der Anrede: Ihr müsset ein Steinkenner seyn, und fragte mich, aus wessen Lande ich sey; als ich ihm nun solches nannte, so versicherte er mich, daß er mich kenne, und um dieses Geständniß zu bekräftigen, nannte er mich beym Namen, umarmte mich, und machte mir zugleich den Vorwurf, daß ich ihn, da er doch mir vor einigen Jahren in meiner Behausung zu Lublana einen Besuch abgestattet habe, und schon so lang mit ihm Briefe wechsle, nicht mehr kenne. Darauf besann ich mich einen Augenblick, und errieth, daß es Herr Abaté [sic] Fortis sey, den ich zwar nie hier erwartet hätte. Man kann sich leicht vorstellen, wie überraschend dieser Augenblick für uns beyde war, da wir uns so von ungefehr begegneten; aber noch größer war das Vergnügen, daß wir eben an diesem Orte zusammentrafen, der unsere verschiedene Meynungen, in Betref des Kalkgebirges, worüber wir lange Zeit in Briefen stritten, entscheiden konnte«.

*Tako sem torej sam zavil proti vzhodu, moj prijatelj pa je raziskoval naprej proti zahodu*³⁶ (Hacquet, 1785, 77).

ZAKLJUČEK

Italijanskega razsvetljenca Alberta Fortisa so pri odpravah v Kvarner in Dalmacijo ter potopisih, ki jih je o tem napisal, vodili znanstveni interesi pa tudi osebna naklonjenost do teh krajev in njihovih prebivalcev. Z nadrobnimi opažanji, zapisanimi v duhu svojega časa, je v Evropi vzbudil zanimanje za ta periferna in dokaj nepoznana območja. To še posebej velja za besedilo o Morlakih, s katerim je zaslovel zlasti izven meja svoje domovine. Številnim odpravam na jadranske obale se postavlja ob bok njegovo enomesečno popotovanje od Trsta prek Krasa do Ljubljane, ki ga je popisal v *Oriktografskem pismu*. To se nedvomno uvršča med njegove krajše in manj znane spise, vendar za slovenskega bralca predstavlja pomembno pričevanje o zanimanju italijanskega naravoslovca za Kranjsko, zlasti za kraške pojave, kakršni so Vilenica, Cerkniško jezero ali Planinsko polje, in o njegovih stikih z Balthasarjem Hacquetom. Fortisova naravoslovna in potopisna dela so hranile tako Zoisova knjižnica kot knjižnica Kranjske kmetijske družbe in poznejša licejska knjižnica, iz česar gre sklepati, da so bila na voljo takratnim izobražencem, zlasti Zoisovemu preroditeljskemu krožku.

Fortisovi stiki z razsvetljenci na Kranjskem se resda ne morejo primerjati z znanstvenimi izmenjavami in prijateljskimi vezmi, ki jih je stkal z intelektualnimi krogi v Kvarnerju in še zlasti v Dalmaciji, vendar so nedvomno vredni, da postanejo bolj poznani slovenski javnosti, ki je doslej imela na voljo le maloštevilne obravnave njegovega dela v slovenščini. Muljačić ob tem opozarja še na en vidik Fortisovih povezav s Kranjsko: »Čeprav niso Fortisovi stiki in zveze s slovenskimi kulturnimi delavci [...] nikoli dosegli obsega njegovih povezav s hrvaškimi intelektualci v Dalmaciji in Kvarnerju [...], so pomembni, saj so dopolnili italijansko poznavanje južnoslovenskega sveta«³⁷ (Muljačić, 1975, 108). Mreža izmenjav, ki jih je vzpostavil Fortis in med katere sodijo tudi njegovi stiki s Hacquetom, ter navzočnost njegovih knjig v ljubljanskih knjižnicah tistega časa pričajo o stikih med izobraženimi krogi na Kranjskem in italijansko razsvetljenko kulturo. Fortisove in Hacquetove raziskave, potovanja in poročila o njih pa kažejo tako na sorodnosti kot tudi na paradigmatična razhajanja med tema »klativitezoma« razsvetljenske dobe.

36 Izvirno besedilo: »Wir giengen also nach dieser oben angeführten kleinen Unterredung sehr vergnügt auseinander als immer wahre Freunde der Naturgeschichte, welche mit sehlichem Verlangen sich weiter zu belehren suchen, und ihrem ferneren Untersuchen mit Begierde entgegen sehen. Ich wandte mich also gegen Osten, wohingegen mein Freund seine Untersuchungen gegen Westen machte«.

37 Izvirno besedilo: »Iako Fortisovi kontakti i veze sa slovenskim kulturnim radnicima nisu [...] nikad dosegli obim koji obilježava njegove veze s hrvatskim intelektualcima iz Dalmacije i s Kvarnera [...], oni su važni, jer se na osnovu njih zaokružuje talijansko poznavanje južnoslovenskog svijeta«.

THE CONTACTS BETWEEN ALBERTO FORTIS AND THE EASTERN
ADRIATIC SLAVS*Irena PROSENC*

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: irena.prosenc@ff.uni-lj.si

SUMMARY

Alberto Fortis (1741–1803), a prominent representative of the Italian Enlightenment, made several journeys to the Kvarner Gulf and Dalmatia. His Travels into Dalmatia made him famous in Europe and kindled an interest in this relatively unknown area. Besides travelling extensively to the Adriatic coastal regions, Fortis travelled from Trieste to Ljubljana across the Karst and recounted his journey in The Oryctographic Letter. Despite being one of his minor works, the letter is an important indication of the author's interest in Carniola, especially its Karst phenomena, and of his contacts with Balthasar Hacquet, a naturalist active in Carniola. Fortis' books were present in the extensive library belonging to Žiga Zois, a leading promoter of science in that period, and were probably available to his intellectual circle. Whilst Fortis' contacts with intellectuals living in Carniola are far from reaching the extent of his connections with Dalmatia, his exchanges with Hacquet, as well as the presence of his books indicate the existence of contacts between the Carniolan intellectual milieu and the Italian Enlightenment. On the basis of critical studies and printed sources consisting mostly of texts published by Fortis, the article highlights certain aspects of Fortis' travels and explorations as well as his contacts with representatives of the Carniolan Enlightenment.

Keywords: Alberto Fortis, Carniola, Balthasar Hacquet, Enlightenment, travel literature

VIRI IN LITERATURA

- ARS, SIAS 1052** – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), fond Zois pl. Edelstein, rodbina, 1606–1901, fascikel 19, Posebno udejstvovanje Michelangela, Avguština, Žige, Karla in Alfonza Zoisa: Katalog der Bücher die sich in der Bibliothek des Herrn Baron Sigmund Zois Freyherrn von Edelstein befinden.
- NUK, CL** – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana (NUK), rokopisni oddelek: Catalogus Librorum, Sumptibus Cæsareo-Regiæ Societatis agrariæ Labacensis comparatorum, qui in ejusdem Societatis Bibliotheca asservantur.
- NUK, Ms. 667** – NUK, rokopisni oddelek: Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus, 1821.
- Amoretti, C. (1804)**: Ai lettori. Nuova scelta di opuscoli interessanti sulle scienze e sulle arti. Milano, Giacomo Agnelli, 3–4.
- Corniani degli Algarotti, M. A. (1823)**: Dello stabilimento delle miniere e relative fabbriche nel distretto di Agordo. Trattato storico, mineralogico, disciplinare. Venezia, Francesco Andreola.
- Dembsher, F. (1777)**: Della legittima distribuzione de' corpi minerali, saggio epistolare del sig. Francesco Dembsher, a sua eccellenza il signor Giovanni Strange. Venezia, Carlo Palese.
- Fabricius, J. A. (1734)**: Hydrotheologie oder Versuch, durch aufmercksame Betrachtung der Eigenschaften, reichen Austheilung und Bewegung der Wasser, die Menschen zur Liebe und Bewunderung Ihres Gütigsten, Weisesten, Mächtigsten Schöpfers zu ermuntern. Hamburg, König & Richter.
- Ferber, J. J. (1773)**: Briefen aus Wälschland über natürliche Merkwürdigkeiten dieses Landes an den Herausgeber derselben Ignatz Edlen von Born. Prag, Wolfgang Gerle.
- Fortis, A. (1771)**: Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero d'Alberto Fortis. Venezia, Gaspere Storti.
- Fortis, A. (1774)**: Viaggio in Dalmazia dell'abate Alberto Fortis, I, II. Venezia, Alvise Milocco.
- Fortis, A. (1778a)**: Lettera orittografica del signor abate Alberto Fortis al signor abate D. Girolamo Carli. Opuscoli scelti sulle scienze e sulle arti, 1. Milano, Giuseppe Marelli, 254–264.
- Fortis, A. (1778b)**: Della valle vulcanico-marina di Roncà nel territorio Veronese. Memoria orittografica del Sig. Abate Fortis. Venezia, Carlo Palese.
- Fortis, A. (1778c)**: Voyage en Dalmatie par M. l'abbé Fortis, I, II. Bern, Société Typographique.
- Fortis, A. (1778d)**: Travels into Dalmatia, Observations on the Island of Cherso and Osero. London, J. Robson.
- Fortis, A. (1784)**: Lettere geografico-fisiche sopra la Calabria e la Puglia al Conte Tommaso de Bassegli patrizio raguseo. Napoli, Giuseppe-Maria Porcelli.
- Fortis, A. (1788)**: Mineralogische Reisen durch Calabrien und Apulien von Albert Fortis. In Briefen an den Grafen Thomas von Bassegli in Ragusa. Weimar, Carl Rudolf Hoffmann.

- Hacquet, B. (brez letnice):** Précis de la vie de Belsazar Hacquet écrit par lui-même. München, Bayerische Staatsbibliothek, Abteilung für Handschriften und seltene Drucke, Cgm 6153.
- Hacquet, B. (1776):** Schreiben an H. Ignaz v. Born über verschiedene auf einer Reise nach Semlin gesammelte Beobachtungen. V: Von Born, I. (ur.): Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen, zur Aufnahme der Mathematik, der vaterländischen Geschichte, und der Naturgeschichte, 2. Prag, Wolfgang Gerle, 230–257.
- Hacquet, B. (1778a):** Lettera odepórica del Sig. Professore Hacquet al Sig. Cavaliere di Born, contenente i dettagli d'un viaggio fluviale, fatto nell'Illirio Ungarese e Turchesco da Lubiana in Carniola fino a Semlin nel Sirmio. Opuscoli scelti sulle scienze e sulle arti, 1. Milano, Giuseppe Marelli, 5–27.
- Hacquet, B. (1778b, 1781, 1784, 1789):** Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien und zum Theil der benachbarten Länder, I–IV. Leipzig, Johann Gottlob Immanuel Breitkopf.
- Hacquet, B. (1785):** Physikalisch-Politische Reise aus den Dinarischen durch die Iulischen, Carnischen, Rhätischen in die Norischen Alpen, im Jahre 1781. und 1783. unternommen von Hacquet, II. Leipzig, Adam Friedrich Böhme.
- Arena, L. P. (2016):** Carlo Amoretti: l'esperienza di un poligrafo ligure al servizio dei governi austriaco e francese tra il 1781 e il 1816. *Physis, Rivista internazionale di storia della scienza*, 51, 1–2, 117–127.
- Bratulić, J. (1984):** Alberto Fortis i njegov Put po Dalmaciji. V: Fortis, A.: Put po Dalmaciji. Zagreb, Globus, V–XXIV.
- Brecelj, M. (2013):** Hacquet, Baltazar (med 1739 in 1740–1815). V: Slovenska biografija. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Ciancio, L. (1993):** »La repubblica de' naturalisti«. Fortuna e declino della storia naturale nel Settecento veneto. *Atti dell'Accademia roveretana degli Agiati*, 243, VII, vol. III, A, 57–109.
- Ciancio, L. (1995):** Autopsie della terra. Illuminismo e geologia in Alberto Fortis (1741–1803). Firenze, Olschki.
- Ciancio, L. (1997):** Fortis, Alberto. V: *Dizionario Biografico degli Italiani*, 49. Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana Treccani.
- Darovec, D. (2017):** Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution. *Acta Histriae*, 25, 1, 57–96.
- De Angelis, L. (1838):** Carli (Giovangirolamo). V: De Tivaldo, E. (ur.): *Biografia degli italiani illustri nelle scienze, lettere ed arti*, VI. Venezia, Tipografia di Alvisopoli, 381–382.
- De Felice, R. (1961):** Amoretti, Carlo. V: *Dizionario Biografico degli Italiani*, 3. Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana Treccani.
- De Michelis, C. (1974):** Caminer, Domenico. V: *Dizionario Biografico degli Italiani*, 17. Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana Treccani.

- Ergaver, A. (2017):** »First my Brother, then a Blood-Taker, then my Brother Forever«. The Efficiency of the Traditional Peace-Making Custom in Early Modern Age Montenegro and the Role of the Venetian Authorities in the Peace-Making Process. *Acta Histriae*, 25, 1, 179–206.
- Foretić, M. (1983):** *Basiljević*, Tomo. V: Hrvatski biografski leksikon. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslava Krleža.
- Giurgevich, L. (ur.) (2010a):** *Dall'epistolario di Alberto Fortis. Destinazione Dalmazia*. Piran, Società di studi storici e geografici Pirano – Društvo za zgodovinske in geografske študije Piran.
- Giurgevich, L. (2010b):** *Introduzione*. V: *Dall'epistolario di Alberto Fortis. Destinazione Dalmazia*. Piran, Società di studi storici e geografici Pirano – Društvo za zgodovinske in geografske študije Piran, 15–32.
- Gugitz, G. (1955):** *Born, Ignaz Edler von*. V: *Neue Deutsche Biographie* 2, 466–467.
- Ježernik, B. (1988):** *O metodi in predsodkih v delu Alberta Fortisa: prispevek za zgodovino antropologije*. *Traditiones*, 17, 71–85.
- Ježernik, B. (2004):** *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London, Saqi Books.
- Ježernik, B. (2011):** *Divja Evropa. Balkan v očeh zahodnih politikov*. Ljubljana, Slovenska matica.
- Ježernik, B. (2015):** *Pogledi na Triglav skozi čas*. *Traditiones*, 44, 1, 29–58.
- Lovat-Fraser, J. A. (1912):** *John Stuart Earl of Bute*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Maixner, R. (1952):** *O akademiji Miha Sorkočevića*. V: *Građa za povijest književnosti Hrvatske*, 23, 57–67.
- Morel, T. (2015):** *Enseigner la géométrie dans une académie des mines en 1795. Enjeux didactiques et pratiques sociales*. V: *Theis, L. (ur.): Pluralités culturelles et universalité des mathématiques: enjeux et perspectives pour leur enseignement et leur apprentissage. Actes du colloque Espace mathématique francophone, 2015*, 504–516.
- Muljačić, Ž. (1952):** *Iz korespondencije Alberta Fortisa*. V: *Građa za povijest književnosti Hrvatske*, 23, 69–140.
- Muljačić, Ž. (1975):** *Putovanje Alberta Fortisa u Ljubljano*. *Linguistica*, 15, 1, 101–108.
- Muljačić, Ž. (1978):** *Putovanje Alberta Fortisa u Ljubljano (Dopuna ka Linguistica XV)*. *Linguistica*, 18, 1, 259–260.
- Muljačić, Ž. (1996):** *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791)*. Split, Književni krug.
- Mutini, C. (1977):** *Carli, Giovan Girolamo*. V: *Dizionario Biografico degli Italiani*, 20. Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana Treccani.
- Pintar, I. (2013):** *Hacquet, Baltazar (med 1739 in 1740–1815)*. V: *Slovenska biografija*. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Pizzamiglio, G. (2010):** *Introduzione*. V: *Fortis, A.: Viaggio in Dalmazia. Edizioni digitali del Centro Interuniversitario Internazionale di Studi sul Viaggio Adriatico, I–XXVIII*.

- Prosenc, I. (2019):** Libri di viaggio italiani del Settecento nella Biblioteca Nazionale e Universitaria slovena. V: Bouchard, F. & P. Farinelli (ur.): Les Régions slovènes entre XVIIIe et XIXe siècles. Plurilinguisme et transferts culturels à la frontière entre empire des Habsbourg et Venise. Paris, Éditions Le Manuscrit, 339–364.
- Radauš, T. (1983):** Basiljević Gučetić. V: Hrvatski biografski leksikon. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslava Krleža.
- Ricorda, R. (2012):** Il confronto tra culture nelle relazioni di viaggio del secondo settecento italiano: Alberto Fortis e Saverio Scrofani. *Acta neophilologica*, 45, 1/2, 119–128.
- Sama, C. M. (2002):** Becoming Visible. A Biography of Elisabetta Caminer Turra (1751–1796) During Her Formative Years. *Studi veneziani*, N.S. LXIII, 349–388.
- Schweizer, K. W. (2004):** Stuart, John, Third Earl of Bute (1713–1792). *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford, Oxford University Press.
- Shaw, T. (2008):** Foreign Travellers in the Slovene Karst (1486–1900). Ljubljana, ZRC SAZU.
- Shaw, T. & N. Adam (2001):** Alberto Fortis and the Istrian karst, Croatia, in 1770 and 1771. *Acta carsologica*, 30, 1, 181–212.
- Shaw, T. & A. Čuk (2012):** Slovene Caves & Karst pictured 1545–1914. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Shaw, T. & A. Čuk (2015):** Slovenski Kras in jame v preteklosti. Ljubljana, ZRC SAZU – Postojna, Inštitut za raziskovanje Krasa.
- Stojan, S. (2016):** Kulturni krug Luke i Miha Sorga (Sorkočevića): glazbenici, pjesnici i diplomati. *Anali Dubrovnik*, 54, 2, 247–262.
- Unfer Lukoschik, R. (1997):** Elisabetta Caminer Turra (1751–1796). Una letterata veneta per l'Europa. *Atti dell'Accademia roveretana degli Agiati*, 247, VII, vol. VII, A, 215–252.
- Valenčič, V., Faninger, E. & N. Gspan-Prašelj (1991):** Zois plemeniti Edelstein, Žiga (1747–1819). V: Slovenska biografija. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Wolff, L. (2001):** Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment. Stanford, Stanford University Press.